

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ПОЛІТОЛОГІЇ

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ

1. Виникнення, предмет і методи політології.
2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології.
3. Становлення і розвиток політичної науки в Україні.

1. Виникнення, предмет і методи політології як науки.

Знання про політику налічує близько двох з половиною тисячоліть, а на Сході, в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах – ще більше. Однак у найрозвинутіших формах воно виникає у європейському обширі, точніше – з часів політичної думки античності («Республіка» Платона, «Політика» Аристотеля, «Про республіку» Марка Тулія Цицерона). Протягом тривалого проміжку історії з'явилося чимало досліджень наукового змісту з різноманітних проблем політичної науки, серед яких виділяються трактат Фоми Аквінського «Про государеве правління», праця Марселя Палуанського «Трактат про передання влади» (XIV століття), «Шість книг про республіку» Жана Бодуена, класична робота Нікколо Макіавеллі «Державець».

У 1613 році доктор права Лейденського університету в Нідерландах Гуго Гроцій вперше розмежував предмет юриспруденції й політичної науки, відіснивши до першого питання права і справедливості, а до другого – цілеспрямованість і користь. Із трактування ним проблем виникнення внутрішньодержавного права, переходу від «природного стану» до громадянського суспільства і держави випливає, що в сфері політики до правового принципу справедливості приєднується політичний принцип користі. При цьому в якості визначальної причини виникнення політичних явищ (держави і законів) виступає природне право (і справедливість), а користь – тільки як привід. У головній своїй праці «Про право війни і миру» (1625) вчений доводив, що «війни ведуться заради укладення миру», а «кінцевою метою війни є мир».

В 1622 році в Упсальському університеті (Швеція) була заснована перша кафедра з ораторства і політики, а в 1640 році – в академії Або створена кафедра політики та історії. В першій третині XIX ст. політологічні кафедри виникають в Німеччині: в Мюнхені (1814), Тюбінгемі (1817), Вюрцбурзі (1822) та Франкфурті (1823). В 1855 році в Дубліні (Ірландія) у новозаснованому Католицькому університеті створено кафедру з соціальної та політичної науки, яка згодом стала факультетом етики та політики. Формування політичної науки у Франції зайняло майже 50 років – між виникненням у 1871 році Вільної школи політичних наук у Парижі та входом у світ в 1913 році праці «Політична карта західної Франції при третій республіці».

17 лютого 1858 року в Нью-Йорку в Колумбійському коледжі (майбутньому знаменитому Колумбійському університеті) була створена

перша кафедра історії і політичної науки, засновником і першим завідувачем якої став Френсіс Лібер. Саме в цей день він виступив з інавгураційною промовою «Історія і політична наука – дослідження у вільних країнах». Будучи уродженцем Німеччини, Френсіс Лібер у зв'язку з переслідуваннями його за революційну діяльність, змушений був емігрувати спочатку до Великобританії, а згодом до США. Тут він читав лекції з історії і політики та переклав на англійську мову праці провідних французьких і німецьких філософів. В 1835 році він одержав першу академічну посаду завідувача кафедри і професора історії і політичної економії в коледжі Південної Кароліни, де безперервно працював до 1856 року. Саме там Френсіс Лібер написав праці, які створили йому репутацію політичного філософа, наприклад «Посібник з політичної етики», «Правова і політична герменевтика», «Закони власності», «Громадянська свобода і самоуправління». Френсіс Лібер першим в політичній науці застосував герменевтику в політичному аналізі, доводячи, що вона корисна не тільки для політологів, але й для пересічних громадян. На його глибоке переконання герменевтика – це галузь наукового знання, яка встановлює принципи інтерпретації і побудови текстів, таких, зокрема, як Конституція, що дозволяє конституювати американське політичне життя. Ще в 1836 році вчений запропонував Конгресу США «Меморандум про статистику», в якому закликав до скрупульозного і детального зібрання фактів і формулювання узагальнень. Френсіс Лібер одним із перших запропонував трактування держави і нації. Згідно з його інтерпретацією, єдність нації формується на основі спільної культури і історичної долі, що знаходять відображення в конкретних політичних інститутах. На прохання американського президента Авраама Лінкольна він підготував «Інструкції для командування армії Сполучених Штатів на полях битв», які ввійшли в історію як наказ №100 і як «код Лібера». Пізніше на основі «Інструкції» була розроблена кодифікація законів і правил ведення війни (Гаазький і Женевський міжнародні договори). Френсіс Лібер завідував заснованою ним кафедрою історії і політичної науки Колумбійського коледжу в Нью-Йорку з 1858 до 1865 років, коли був замінений своїм учнем Джоном Берджесом. Саме він був одним із засновників Американської асоціації соціальних наук, яка виникла в 1865 році. .

Щоб зрозуміти сутність сучасної політології як наукової і навчальної дисципліни, необхідно простежити її стислу історію становлення і розвитку. Найбільш вдало це зробив відомий американський вчений Габріель Алмонд у праці «Політична наука: історія дисципліни»: «Коли б ми спробували побудувати графічну модель історії розвитку політичної науки у вигляді кривої, що відображає прогрес у вивченні політики протягом століть, то почати її варто було б із зародження цієї науки в Стародавній Греції. В епоху розквіту Стародавнього Риму крива піднялася б дещо вгору, потім йшла б приблизно на одному рівні упродовж періоду середньовіччя, істотно зросла б у часи Ренесансу й зробила різкий стрибок у ХХ ст., коли політична наука отримала справді професійний характер. Ця крива відобразила б і якісне

вдосконалення уявлень про дві основні проблеми політичної науки: про властивості політичних інститутів і про критерії їхньої оцінки».

На думку Габрієля Алмонда упродовж XX ст. «у цієї кривої було б три вершини. Перша з них припадає на міжвоєнне десятиліття (1920-1940 рр.) і пов'язана з чиказькою школою – саме тоді були розроблені програми емпіричних досліджень, у яких суттєва увага приділялася психологічній і соціологічній інтерпретаціям політики, а також підкреслювалося значення індивідуальних факторів. Друга вершина в розвитку політичних досліджень була досягнута в перше десятиріччя після Другої світової війни, удосконалення традиційних політологічних субдисциплін і зростання професіоналізації. Це відобразилося у створенні наукових установ, численні працівники яких об'єднувалися не стільки на основі ієрархічної структури, скільки за діловими якостями, а також у створенні професійних асоціацій... Третій стрибок політичної науки в XX ст. визначився введенням логіко-математичних методів дослідження, а також застосуванням економічних моделей у рамках теорії «раціонального вибору» і «методологічного індивідуалізму». Отже, ми бачимо, що Габрієль Алмонд чітко визначає історичні періоди розвитку політичної науки, методи її досліджень, а також сутнісні ознаки цієї науки. Разом з цим він у своєму дослідженні вказує на формування політичної науки як навчальної дисципліни.

Наукова і навчальна дисципліна з політології становить сукупність вчених, які спеціалізуються в цій сфері суспільного знання, вивчає і розробляє її науково-теоретичну і практичну сторони, здійснює функції контролю через відповідні установи як над працюючими в цій сфері дослідниками, так і над тими, хто збирається вступити на цей шлях.

Чиказьку школу політичної науки справедливо ототожнюють з Чарльзом Меррієм, якому, в значній мірі допоміг динамічний розвиток Чикаго, де зосереджувались значні матеріальні ресурси і різнобічно розвивались освітня і культурна сфери. Після публікації «Нових аспектів політики» (1925) він зайнявся різноманітними дослідницькими програмами під егідою чиказького департаменту освіти, про яких говорили як про нову «школу» наукових розробок. Чарльза Меррієма справедливо можна назвати новатором в науці: спочатку він створив при Чиказькому університеті «Комітет з дослідження в галузі суспільних наук», серед завдань якого була фінансова підтримка найбільш перспективних проектів чиказьких вчених. Згодом він створив Раду, яка сприяла вченим на загальнонаціональному рівні. Праця над першим значним дослідницьким проектом велася під керівництвом Гарольда Госнелла. Разом з Чарльзом Меррієм вони досліджували вибори мера Чикаго в 1923 році, залучаючи до роботи студентів. Техніка проведення експерименту, застосована Гарольдом Госнеллом, була досить строгою: учасники експериментальних груп проходили скрупульозний відбір, до опитуваних застосовували різноманітні стимули, одержані результати аналізували на основі найпередовіших для того часу статистичних методологій. Згодом члени чиказької школи провели аналогічні експерименти в Англії, Франції, Німеччині, Бельгії та Швейцарії.

Протягом 1927-1939 років Гарольд Госнелл видав шість книг, які можна вважати новаторськими. Монографія «Технологія пропаганди в світовій війні» поклала початок новому типу наукової літератури про засоби масової інформації, пропаганді та зв'язках з громадськістю. Праця «Психопатологія і політика» була написана на основі аналізу діяльності конкретних політиків, частина з яких мала порушення психіки. Різноманітні типи політичних режимів і процесів Гарольд Лассуелл дослідив у монографії «Світова політика і особиста незахищеність», а в книзі «Політика: хто що, коли і як одержує» вчений дослідив взаємодію еліт. Його перу належала також праця про вплив світової економічної кризи на політику, причому розглянув проблему на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Ще один член чиказької школи Кінсі Райт досліджував міжнародні відносини. Чиказька школа продовжувала свою роботу до кінця 30-х років, поки університетська адміністрація не піддала сумнівам цінність емпіричних досліджень в галузі суспільних наук. Підсумовуючи роль чиказької школи, Девід Міллер у своїй «Історії політичної думки» відзначив, що «існують дві характеристики цього періоду, що заслуговують на особливу увагу. По-перше, незважаючи на зростання рівня науковості в працях таких окремих учених, як Меррієм, не було майже ніякої різниці між їх розумінням емпіричної наукової теорії і вивченням історії політичної думки. Вони сприймалися як взаємодоповнюючі напрямки, один з яких зосереджувався на аналізі тогочасних політичних процесів, а інший – на їх розвитку в часі. По-друге, призначення науки залишалось практичним. Її метою було спонукати до подальших політичних реформ і сприяти виробленню розумної публічної політики».

В Європі найбільш відомою і популярною була Франкфуртська школа, яка склалася в 30-х роках ХХ століття на базі Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. Її найяскравішими представниками були Макс Горкгаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе, Ерих Фромм та в наші дні Юрген Габермас. Навколо Франкфуртської школи групувалися опозиційно налаштовані марксистські мислителі, що різко критично ставилися до капіталізму, але вважали, що ідеологи ортодоксальних лівих партій вихолостили і вульгаризували широту діалектичного аналізу. Після приходу до влади нацистів у 1933-1935 роках Інститут розміщувався в Женеві, потім в Нью-Йорку (1935-1940 роки) та Каліфорнії (1941-1952 роки). У 1953 році він повернувся до Університету Франкфурта в Німеччину. Виходячи з такої географії, в історії Франкфуртської школи можна виділити три найважливіших періоди: європейський, американський та західнонімецький (50-60-ті роки ХХ століття).

Основними ідейними джерелами філософії Франкфуртської школи прийнято вважати марксизм, фрейдизм і гегельянство. У Карла Маркса були запозичені категорії відчуження, класова боротьба (де пролетаріат більше не вважався активною силою), а всі суперечності капіталістичного суспільства зводилися до категорії відчуження. Загалом історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого

божевілья розуму. У Зигмунда Фрейда була взята ідея людини: структура особи і несвідоме. Через фрейдизм – виходячи з принципу задоволення – задовольняються всі інстинкти, що приводять до контролю над собою. В боротьбі з природою і соціальним середовищем людина пригнічує інстинкти, керуючись принципами реальності, змінює їх. Тобто принцип задоволення підкоряється принципу реальності, що підпорядковує людину суспільству. У Георга Гегеля взята діалектика, якою замінюється діалектичний матеріалізм. У Макса Вебера запозичене поняття раціональності, яке допомагає відійти від «одновимірності» суспільства і людини, а в Імануїла Канта – критика традиційного мислення.

Основними ідеями Франкфуртської школи вважаються зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду єдиного сучасного індустріального суспільства; заперечення революційної ролі пролетаріату; критика тоталітаризму та авторитарної особистості. Отже, в центрі уваги представників Франкфуртської школи – людина у сучасному тоталітарному суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства у вільну асоціацію індивідів, де кожен зможе проявити свої можливості для творчості. Макс Горкгаймер вважав, що головне завдання філософії ХХ століття – допомогти людині вистояти під натиском тоталітарних режимів. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке можливо сформулювати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. Теодор Адорно переконував, що панування капіталу пронизує все суспільство. Контроль над масами й маніпуляція ними відбуваються завдяки стандартизованій «індустрії культури», яка заперечує індивідуальність і свободу. На переконання Теодора Адорно, «що менше в суспільстві гуманізму, то не певніша незалежність людини в суспільстві». У роботі «Одновимірна людина» Герберт Маркузе показує як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. В цьому суспільстві відбувається не тільки техніко-технологічне, але й духовне нівелювання. Вчений доводив, що індустріальне суспільство складається з маніпуляторів і маніпульованих, в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства, робить людей одновимірними в діях, вчинках, мисленні. Ерих Фромм дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада у тоталітарних суспільствах легко і з успіхом використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухняною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства. Такою була основна проблематика найяскравіших представників франкфуртської школи. В сучасних умовах ці ідеї модернізував і розвинув найавторитетніший німецький філософ і політолог Юрген Габермас.

Переломним моментом у розвитку політичної науки стала міжнародна конференція, організована в 1948 році з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі. На ній було прийнято спеціальну резолюцію, в якій систематизовано і

запропоновано основні напрямки політичної науки: 1) політична теорія, 2) політичні інститути; 3) партії, рухи, асоціації; 4) міжнародні відносини.

В 1949 році під егідою ЮНЕСКО створено Міжнародну асоціацію політичної науки (далі – МАПН). Ініціаторами виступили представники американської, британської, канадської та французької національних асоціацій. Її мета – сприяння розвитку і поширенню політичних наук шляхом налагодження співробітництва вчених різних країн, стимулювання наукових досліджень у цій галузі в міжнародних масштабах, організація міжнародних конгресів і «круглих столів», поширення наукової інформації з питань політики і забезпечення необхідними документами.

Міжнародна асоціація політичної науки формується на основі таких принципів і членства: колективне – національні і регіональні асоціації, що визнані МАПН як представницькі (вони направляють своїх представників у раду, яка збирається кожні три роки і обирає виконавчий комітет), індивідуальне – для тих, хто професійно займається політичною наукою або цікавиться нею; асоціативне – науково-дослідні інститути, бібліотеки, факультети університетів та інших організацій.

МАПН має консультативний статус у рамках Економічної і Соціальної Ради ООН та ЮНЕСКО, входить до Міжнародної Ради соціальних наук. Членом МАПН може бути національна асоціація політичних наук, мета і завдання якої відповідають принципам і завданням МАПН, яка має достатню кількість членів, публікацій і наукових досліджень у галузі політичних наук. Асоція видає журнал. Штаб-квартира Асоціації розміщена в Парижі, а її секретаріат – на факультеті політичних наук університету Осло (Норвегія). Конгреси МАПН проводяться один раз на три роки і складаються з трьох частин: сесії з основної проблеми, визначеної програмовим комітетом; сесії дослідних комітетів і засідання групи дослідження. Періодично проводяться засідання Виконкому і Програмового комітету МАПН, форуми регіональних асоціацій політичних наук, тематичні міжнародні конференції, засідання постійних комітетів і дослідних груп. Офіційні мови МАПН – англійська і французька.

В тематиці конгресів 60-70-х років переважала проблематика розвитку «політичних систем» і «політичних структур», а в 90-х роках перевага віддавалася гендерній політичній теорії, фемінізму, політичній екології, глобалістиці, порівняльній політології, вивченню соціальних і політичних змін, що виникають з поширенням Інтернету. Для сучасного стану розвитку політичної науки притаманна поява інтересу до тематики гібридних спеціальностей – політичної соціології, політичної філософії, політичної географії, політичної психології, релігії і політики, політичного відчуження, політики і етнічних процесів, політичної освіти, міжнародної політичної економії, біології та політики. Вже піднімається питання про створення «генеалогічного дерева політичної науки».

Українська асоціація політологів була утворена в березні 1991 року. Тоді ж вона була представлена на XV Всесвітньому конгресі політичних наук, який відбувся в Аргентині. З 2001 році президентом УАП є член-

кореспондент НАН України Микола Михальченко, віце-президентом – доктор політичних наук, професор Володимир Горбатенко.

Сучасна американська політологія у навчально-освітньому плані є однією з найпопулярніших у США соціальних і гуманітарних дисциплін. Її викладання практично у всіх вищих навчальних закладах. Як правило, викладання політології здійснюється в рамках трьох основних дисциплін: політичні науки, політична філософія і політична соціологія. Курс одного з основних розділів політології в США «американська політика», як правило, охоплює 18-20 логічно пов'язаних тем, на вивчення яких відводиться від 80 до 120 навчальних годин. Наприклад, у фундаментальному навчальному посібнику «Американська політика» матеріал викладено за такими темами: поняття американської політики, її традиції і зміни; поняття «американський народ», «американська ідеологія»; критерії та особливості становлення постіндустріального суспільства; конституція США; американська демократія; політичні інституції й особливості їх функціонування; федеральний устрій; вибори та участь у політиці; Засоби масової інформації та їх роль у політиці; суспільний добробут; громадянські права і свободи; внутрішня і зовнішня політика. Загалом, політологічні знання зорієнтовані на те, щоб випускники університетів мали змогу брати участь в урядових програмах, працювати в громадських службах і адміністрації, приватних компаніях. В американських навчальних програмах з політології зазначається, що вивчення політології там, де вона не є спеціальністю, необхідне у зв'язку з тим, що багато посад і напрямів практичної політології в державі залежить від політики і перебувають під її впливом.

Предмет політології. Кожна наука має свій об'єкт і предмет. Об'єктом дослідження політології є політична сфера життєдіяльності суспільства, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування та зв'язками з економікою і духовною сферою суспільства. Загалом предмет політичної науки, як уже відзначалось вище, було окреслено на колоквиумі політологів у 1948 році в Парижі. Упродовж ХХ ст. політологія безперервно розширювала свій діапазон дослідження. До кола інтересів цієї складної та динамічної науки нині входять: зацікавлені групи і політичні рухи; політичні системи, інститути і процеси; політична діяльність; політична свідомість і культура; громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі; історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології; виборчі системи і процеси; етнічні процеси і політика тощо.

На сучасному етапі в політології виокремлюють п'ять основних розділів: 1) загальна теорія політики (вивчає теоретичні засади політики); 2) теорія політичних систем та їх елементів (досліджує проблеми утворення і функціонування держав, партій, політичних режимів); 3) теорія міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблема воєн, геополітична тематика; 4) теорія соціального управління (прийняття управлінських рішень, політичний маркетинг і менеджмент); 5) політичні ідеології (історія і генезис політичних теорій, особливості ідеологічних доктрин).

Політологія тісно пов'язана з політичною філософією, історією та політичною соціологією. Однак, це зовсім не означає, що вони тотожні. Якщо політичну філософію цікавить, як повинно бути, то політичну науку, навпаки, більше цікавлять емпіричні дослідження дійсності. Якщо історики мають справу з минулим часом, простежуючи будь-яку подію через призму часу і фактажу, то політологічний аналіз містить свідому зацікавленість щодо проекту, який можливо перетворити на політичну реальність. Політолог, який не володіє історичними знаннями епох не зможе ґрунтовно порівнювати історичні події, явища, факти. Політологи нерідко використовують різноманітні соціологічні методи, опитування громадської думки, порівнюють різноманітні соціологічні зрізи. Відомий французький соціолог Доменік Кола взагалі каже, що політична соціологія – це наука про сучасну політику. Важко не погодитись із таким твердженням, хоча й маємо також розуміти відмінності. Наука про політику виходить від держави і вивчає те, як держава впливає на суспільство, тоді як політична соціологія виходить від суспільства і вивчає те, як суспільство впливає на державу.

Методи науки про політику. На першому етапі розвитку політології в методологічному сенсі переважав своєрідний універсальний підхід. Починаючи з середніх віків наукові дисципліни поділяються на природничі та моральні. Згодом термін «моральні науки» трансформується в термін «соціальні науки». До цього в значній мірі спричинився визначний французький соціолог Огюст Конг та його послідовники. Об'єктом дослідження останніх, нарешті, стають суспільство і політична сфера в їх зв'язках і взаємозалежності. Виходячи, таким чином, з досить тісних взаємозв'язків науки про політику із суміжними суспільними дисциплінами (правом, соціологією, психологією, історією, етнографією тощо), логічним висновком щодо використання політологією майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук.

Умовно методи політології можна поділити на загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання; теоретичні: мислительний експеримент, математична формалізація тощо; порівняльно-історичні: історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, прогностичний та інші; емпіричні, або біхевіористські (від англійського слова behavior – поведінка): характеризуються як спосіб дослідження суспільно-історичних явищ з огляду на аналіз поведінки окремих людей та груп. Аналізу політичної поведінки передують отримання емпіричної інформації одним або кількома методами: спостереження, контент-аналіз документів, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод; системні, що характеризуються цілісним сприйняттям об'єкта дослідження і комплексним аналізом зв'язків елементів у межах політичної системи в цілому; метод ухвалення рішень (раціональний, змішано-скануючий тощо).

До основних функцій політології прийнято відносити: описову, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна дістати відповідь, якою є ця реальність; пояснювальну, що дає змогу

зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування; прогностичну, яка зводиться до передбачення, якою буде політична дійсність у майбутньому. Прогностичну політику поділяють на інструментальну (1 рік), тактичну (5-7 років) і стратегічну (25-30 років); інструментальну, яка полягає в розробці певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату; ідеологічну, яка орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей; методологічну, яка охоплює способи, методи і принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань; світоглядну, яка утверджує цінності, ідеали, норми, що характеризують цивілізовану політичну систему, політичну культуру соціальних суб'єктів; політичної соціалізації, яка забезпечує процес включення людини в політичну сферу суспільства і формування певного типу політичної культури; організаційну, яка полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо.

Предмет політології фіксується в її законах та категоріях. Чим чіткіше вони сформульовані та вивчені, тим зрозумілішим буде предмет політології. В політологічній літературі розрізняють три групи законів політичного життя. Закони структури визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємозумовленість. Закони функціонування – це суттєві, необхідні зв'язки між політичними суб'єктами в процесі їх тимчасових змін. Закони розвитку – це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого.

Центральними категоріями політології є: влада, політика, політична система суспільства, держава, демократія, політична культура, політична свідомість та інші.

В структурі політології виокремлюють два рівні знань – емпіричний та теоретичний. Емпіричний рівень знання (тобто знання, що спирається на дані спостереження, експерименту та чуттєвий досвід), представлений прикладною політологією. Вона висвітлює практичні аспекти політичного життя, а саме відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, політичними інституціями тощо. Важливе значення в цьому плані відводиться політичному маркетингу і політичному менеджменту. Політичний маркетинг – діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей. Вдале застосування прийомів маркетингу в політиці дозволяє досягти популярності, перемогти на виборах і втриматись на вершині політичного олімпу. Змістом політичного маркетингу є вивчення існуючої та формування бажаної громадської думки щодо іміджу політика, політичної організації, політичної ідеї. Політичний менеджмент – система управління політичними процесами, наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації в політичній практиці.

Теоретичний рівень знання сфокусований у порівняльній та нормативній політології. Порівняльна політологія передбачає розгляд

політичних явищ через порівняльне вивчення теоретичних поглядів мислителів минулого й сучасного, різноманітних політологічних шкіл, а також через узагальнення історичного й сучасного політичного досвіду.

Сьогодні важко собі уявити політологічні дослідження без використання надбань політичної психології, яка вже давно перетворилася в окрему науку. Вона виникла в результаті політизації психології та психологізації політики і є відносно самостійною складовою системи політичних наук. Предметом політичної психології є психологічні компоненти політичної поведінки людей, вивчення яких дає можливість застосовувати знання психології для пояснення політики. Окремою науковою дисципліною стала патологія – наукова теорія, підрозділ політичної науки, що займається дослідженням феномену політичних партій, їх формування і функціонування. Те ж саме можна сказати про елітологію, геополітику, науку про політичне лідерство тощо. Значними є здобутки політичної антропології, гуманістична основа якої – надання політиці гуманістичного відтінку, орієнтація на реалізацію людських інтересів і цінностей, коли кожна людина відкриває для себе шлях до особистої субстанціональності.

Таким чином, за порівняно незначний проміжок часу, політологія пройшла значну еволюцію в своєму розвитку. Протягом ХХ століття відбувався процес диференціації політичних досліджень, який увінчався утворенням цілому ряду політичних дисциплін, які досягли рівня окремої науки. Цей процес продовжується і триватиме нескінченно, бо політична наука не стоїть на місці, вона розвивається і модернізується.

2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології.

Термін «політика» походить від давньогрецького слова «polis» (місто-держава) та його похідних «politike» (мистецтво управляти державою), «politea» (конституція) та ін.

В наукових словниках, спеціальній літературі можна знайти безліч підходів до трактування політики (наприклад, директивний, або силовий, розглядає політику як боротьбу за владу; функціональний трактує політику як управлінську діяльність щодо суспільства в цілому; комунікативний окреслює політику як один із засобів комунікації). Змістове трактування терміна «політика» також є неоднозначним: з одного боку – це заняття малодостойне і цинічне, з іншого – високоморальне і творче, притаманне «справжнім аристократам духу».

У ґрунтовній статті «Покликання до політики» Макс Вебер так розмірковував з цього приводу: «Політика – це могутнє повільне буріння твердих пластів, яке здійснюють водночас із пристрасстю і з холодним окоміром. Справедливо кажуть, і весь історичний досвід підтверджує, що можливого ніколи не досягли б, якби у світі знову й знову не прагнули неможливого. Але той, хто на це здатний, мусить бути вождем, ба більше – він мусить бути, у найпростішому значенні слова, героєм. І навіть ті, хто не є ні тим, ні іншим, мають виробити в собі твердість духу, яку не зломить і крах усіх надій; вже зараз вони повинні озброїтись цим – інакше не зможуть

дійснити навіть того, що можливе вже сьогодні. Лише той, хто впевнений, що не похитнеться, коли світ виявиться, з його погляду, надто дурним або надто підлим..., лише той, хто, всупереч усьому, здатний сказати: «А все-таки!» - лише той має «професійне покликання» до політики.

Автори оксфордської «Енциклопедії політичної думки» констатували, що «політику можна визначити лаконічно як процес, в ході якого група людей, чії погляди або інтереси на початковій стадії різняться, приймає колективне рішення стосовно згуртування групи загалом, що запроваджується як спільна лінія поведінки. Це визначення включає кілька складових, які потребують окремого дослідження для осягнення всієї складності ідеї політики». На глибоке переконання англійських вчених, політика передбачає наявність різноманітних точок зору – якщо не стосовно кінцевої мети, то принаймні стосовно найкращого способу її досягнення; політика певним чином визначає шляхи досягнення згоди щодо прийняття колективних рішень; політика передбачає, що прийняте рішення, яким би закулісним воно не було, дана група вважатиме авторитетним; хоча політика неможлива без владних повноважень, на практиці вона невіддільна від прояву влади в смислі нав'язування рішень норолливим членам групи. Виходячи з цього стає зрозумілим, що основною ареною політики в сучасному світі має бути держава.

Сучасна українська дослідниця Антоніна Колодій вважає політику багатогранною структурою. На її глибоке переконання «політика – це суспільна діяльність, що включає суперництво і співробітництво при здобутті і здійсненні влади. Суттю цієї діяльності є прийняття і виконання владних рішень щодо різних суспільних груп і суспільства загалом». Виходячи з цього, виокремлюються три важливі аспекти політики: нормативний, який вказує на завдання, цілі й об'єкти політики; інституційний, який акцентує на усталених формах відносин у політиці та процесуальний, що характеризує способи виявлення і задоволення потреб і інтересів, урегулювання конфліктів, досягнення консенсусу за допомогою владних рішень, вироблення курсів суспільної політики. Отже, політика – це багатовимірна суспільна практика, що характеризується наявністю багатьох підходів до визначення її суті, але так чи інакше, в усіх своїх аспектах вона пов'язана з феноменом влади: боротьбою за її здобуття чи за вплив на неї, функціонуванням владних інституцій, регулюванням за їх допомогою суспільних відносин і розв'язанням найрізноманітніших проблем, що виникають у суспільстві, за допомогою владних рішень.

Сучасний український політолог Володимир Горбатенко вважає, що підвищена складність, змістовна насиченість, поліваріантність вияву проблем політичного життя привели до виділення кількох трактувань політики, серед яких основними є наступні: 1) політика є результатом спілкування, взаємодії людей, вирішення ними спільних справ, визначення позиції стосовно центрів влади. Конкретними виявами її можуть бути явища узгодженості, підпорядкування, панування, конфлікту, боротьби між окремими людьми, соціальними групами і державами. В руслі такого трактування виникли

теорія класової боротьби; 2) політика є синонімом інших політичних явищ, насамперед влади, панування, держави, які утворюють єдиний змістовно-термінологічний ряд, мають приблизно однакові джерела, ресурси, потенціали, засоби, символіку і можуть використовуватись як аналоги при дослідженні складних суспільних явищ; 3) функціональне пояснення політики, в основу якого покладено наявність «вічних» проблем еволюції людства: визначення і спроби розв'язання загальних проблем, підтримання порядку управління, збереження внутрішнього і зовнішнього миру, а також існування їх антиподів – підготовки і ведення війн, застосування насильства у внутрішній політиці, контролю суспільства та окремої особи тощо.

Сучасні традиції вжитку терміна «політика» впливають із античного розуміння політики як вельми благородної справи – мистецтва державного управління, покликаного об'єднати суспільство для досягнення соціально значимих цілей. Отже, *політика* – це організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, головним чином спрямована на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення як власних потреб, так і соціально значимих цілей.

Виокремлюють два основні підходи у використанні терміна «політика», які характеризують її як сферу людської діяльності; спрямування або спосіб діяльності (економічна, фінансова, соціальна, міжнародна політика тощо). Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її так: 1) політика як діяльність на етичних засадах. Ця традиція започаткована Платоном і Аристотелем. Виходячи з такого трактування, метою політичної діяльності є справедливість, досягнення соціального порядку і стабільності; 2) політика як засіб досягнення еґоїстичних цілей, коли мета виправдує будь-які засоби її досягнення (макіавеллівський підхід); 3) ціннісно-нейтральне розуміння політики, що полягає у її раціональному, аналітичному тлумаченні, коли все регулюється правовими, соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями.

Різноманітні підходи до трактування джерел політики, причин її виникнення та розвитку знайшли своє відображення в окремих концепціях політики. Їх можна звести до трьох: теологічних, натуралістичних і соціальних.

Теологічні концепції, які формуються починаючи з I тисячоліття до нашої ери, зводяться до божественного трактування політики. Вже Платон і Аристотель стверджували, що політика є результатом як божественних сил, так і людських прагнень. У Стародавньому Китаї вважали, що взаємозв'язок порядку небесного і земного здійснюється через імператора, який є наступником Бога на землі. У Стародавній Персії, де поширилося вчення Заратустри, суспільний процес розглядався як боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На період Середньовіччя припадає панування теологічних концепцій Аврелія Августина та Фоми Аквінського, які твердили, що влада монарха від Бога і тому є вічною.

Натуралістичні концепції політики віддають пріоритет природним чинникам політики (природне середовище, географічне розташування країни, біологічні дані індивідів, психологічні якості людини тощо). Складовими частинами натуралістичних підходів є географічні, біологічні та психологічні теорії політики.

Соціальні концепції політики базуються насамперед на розгляді політики як результату соціальних чинників. Залежно від того, якому чиннику віддається перевага, їх поділяють на соціально-економічні, правові, демократичні, соціально-культурні, культурно-антропологічні та ін.

У політиці виділяють три рівні її функціонування: мегарівень характерний для діяльності таких міжнародних організацій як Європейський Союз, ООН, НАТО тощо; макрорівень характеризує державу як ціле, державну владу, її структуру; мікрорівень охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації тощо).

За видами політику поділяють на внутрішню і зовнішню, хоча окремі її аспекти акцентують ще на світовій, можливо, маючи на увазі, геополітичні процеси. Внутрішня політика – сукупність напрямків діяльності держави, її структур та інститутів, а також інститутів громадянського суспільства з метою збереження або реформування існуючого суспільного і державного ладу, регулювання суспільного життя. Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими країнами та інституціями згідно з потребами, принципами і цілями її внутрішньої політики. Зрозуміло, що внутрішня і зовнішня політика тісно переплітаються, існують у нерозривному взаємозв'язку. Внутрішня політика багато в чому є визначальною для розвитку зовнішньої політики і, навпаки, зазнає серйозного впливу останньої. Взаємодія зовнішньої та внутрішньої політики в теоретичному плані виражена у концепціях «циклічного розвитку силової політики» й «балансу сил», які базуються на тому, що і внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за силу, яка модифікується лише різними умовами, що складаються у внутрішній і міжнародній сферах.

Сучасні політологи виділяють основні напрямки політики: економічна – система цілей і засобів їх досягнення певними політичними інститутами та економічними організаціями в економічній сфері суспільства; соціальна – система цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з регулювання соціальної сфери суспільства, соціальних відносин відповідно до сукупності політичних установок, принципів, рішень та ідей, спрямованих на задоволення соціальних інтересів і потреб особистостей, соціальних груп, класів тощо; національна – політика, спрямована на розв'язання комплексу проблем і суперечностей, що об'єктивно виникають у сфері міжнаціональних відносин, на створення сприятливих умов для розвитку етносу та національних меншин; демографічна – певна система соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для суспільства і свідомої демографічної поведінки населення, важлива складова внутрішньої і зовнішньої політики; аграрна – сільськогосподарська політика, пов'язана з суспільно-політичним вирішенням загального питання; культурна –

сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності, зі збереження, розвитку і поширення культури, а також комплекс дій, спрямованих на досягнення культурних цілей; військова – це частина загальної політики певних соціальних сил, держав і створених ними спеціальних інститутів влади, які здійснюють підготовку і використання засобів збройного насильства для досягнення тих чи інших державних або загальнолюдських цілей, для ведення війни чи протидії її розв'язанню. Існують й інші напрями політики, зокрема, технічна, екологічна тощо.

3. Становлення і розвиток політичної науки в Україні.

Українська політологія – це нова наука і навчальна дисципліна, яка почала свій процес становлення з 90-х років ХХ ст. Предметом української політології є сутність, форми, закономірності політичного життя українського суспільства, політика й політична система України в їх історичному розвитку. Сучасні дослідники пропонують наступну періодизацію української науки про політику: період Київської Русі та Галицько-Волинської держави; козацько-гетьманський (кінець ХV ст. — до другої половини ХVІІІ ст.); дворянський (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.); дореволюційний (1848-1917 роки); міжвоєнний (1918-1939 роки); післявоєнний (1945-1991 роки); новітній (з 1991 року).

У Радянському Союзі політологія як наука не визнавалася. Від 1917 року до кінця 80-х років на неї було накладено ідеологічне «табу». Її називали «лженаукою», «буржуазною наукою» тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була наукова політологічна спадщина визначних українських вчених Михайла Драгоманова, В'ячеслава Липинського, Михайла Грушевського та багатьох інших. Це стосується і праць визначних російських дослідників минулого. Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР дістала імпульс до бурхливого розвитку лише на початку 90-х років ХХ століття. До цього часу були спроби лише окремих вчених надати політичній науці статус як окремої та необхідної для суспільства науки, але й вони інтенсивно гальмувалися владою, їм не давали можливості інституційно сформуватися. У 80-х роках, тобто ще в умовах існування СРСР, ряд вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політичній економії, науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча їх вивчення мало догматичний, однобічний характер.

Інституціоналізація політології в Україні почалася, як і майже й у всіх республіках СРСР, в 1989 році з постанови Вищої атестаційної комісії (ВАК) СРСР про введення відповідних спеціальностей. Політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті перші кафедри політології при Київському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах, починається підготовка спеціалістів з даного профілю.

В 1990 р. була відкрита аспірантура в Київському університеті ім. Т.Шевченка. Пізніше з інтервалом у кілька місяців відкрилися аспірантури й докторантури в багатьох університетах обласних міст (насамперед, Львові, Одесі, Харкові).

Але активна підготовка досліджень і регулярні захисти дисертацій в Україні починаються тільки з 1994-1995 років. Загальна ситуація в українській політичній науці після розпаду Радянського Союзу була досить складною. Економічний спад і непродумана політика представників влади стосовно освітньої і наукової сфери призвели до того, що авторитет, суспільна значимість науки в перші роки після незалежності продовжували залишатися дуже низькими. Такий стан справ в українській науці тривав до середини 90-х років, але відтоді з кожним роком кількість дисертацій, що захищають, починає збільшуватися. Станом на 10 серпня 2007 р. захищено та затверджено ВАК України 742 дисертаційні праці на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата політичних наук.

В цілому напрями наукових досліджень і спектр захищених в Україні дисертацій з політичної науки відповідають основним компонентам, змісту та структурі політичної науки, що були окреслені 1948 року на Міжнародному колоквиумі в Парижі. Захист дисертаційних робіт з політичних наук в Україні здійснюється з п'яти наукових спеціальностей: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія; 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку; 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство.

Спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій з політичної науки працюють переважно в Києві. Крім столиці, спеціалізовані вчені ради працюють в регіональних центрах – Одесі, Львові, Харкові, Дніпропетровську, Чернівцях.

Заявили про себе наукові установи, що досліджують політичні проблеми: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень та Інститут держави і права ім. В. Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна», Інститут проблем міжнародної безпеки та ряд аналітичних центрів. Плідно працюють Український центр економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) ім. О. Разумкова, який видає журнал «Національна безпека і оборона»; Український національний центр політичних досліджень (УНЦПД), метою діяльності якого є сприяння формуванню в Україні інститутів громадянського суспільства, партій, профспілок, інших недержавних організацій, а також поглиблення взаємодії держави і цих інституцій; громадська організація «Лабораторія законодавчих ініціатив», головним завданням якої є підготовка методичних матеріалів та проведення експертних оцінок з питань державної політики та законодавства. Центром видається часопис «Парламент».

В Україні існують професійні асоціації політологів: Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація

молодих політиків і політологів України. Безперечно, що створення всеукраїнського об'єднання політологів відповідно до світових стандартів, активні контакти з міжнародними інституціями з політичної науки сприятимуть зростанню авторитету української політичної науки.

В Україні виходить чимало політологічних часописів та періодичних видань, де публікуються статті з різних проблем політичної науки: «Віче», «Генеза», «Грані», «Державність», «Політика і час», «Політична думка», «Політичний менеджмент», «Сучасність», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Людина і політика», «Політика і культура», культурологічний часопис «І» та ін.

Практично кожен національний університет видає власні політологічні часописи. Зокрема, регулярно виходять друком «Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Сер. Філософія. Політологія», «Наукові записки Києво-Могилянської академії. Політологія», «Вісник політології Національного університету ім. В. Каразіна» (м. Харків), «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія», «Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія» та інші.

Систематичний аналіз статей і нових монографій з політичної науки в Україні щомісячно здійснюється в реферативному журналі «Політика. Політичні науки». Видання реферативного журналу є показником становлення й диференціації структури політичної науки, класифікації зростаючого обсягу знань.

З розвитком електронної мережі Internet інтенсифікуються комунікації в полі політичної науки. Українські політичні журнали, наукові центри, кафедри створюють web-сторінки, які постійно оновлюються, подають актуальну інформацію про графіки проведення конференцій, семінарів, здійснення проектів, вміщують електронні версії публікацій з політологічної проблематики. Безумовно, все це спрощує доступ до потрібної інформації, інтенсифікує зв'язки між науковцями, викладачами, студентами. Хоча українським користувачам бракує сайту з політології, орієнтованого на аналіз як поточної політики, так і загальних теоретичних проблем політичної науки. Інтенсифікація комунікації усередині політичної науки сприятиме зростанню дослідницького рівня й формуванню активного наукового співтовариства в Україні.

Українська політична наука намагається використовувати надбання кращих світових політологічних шкіл. Разом з тим, вона має свої певні риси та особливості. По-перше, особливість вітчизняної політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалась самобутньо, на основі специфічних, національних традицій; по-друге, українська політична наука впродовж тривалого часу розвивалась в єдиному руслі з угорським, польським, чехословацьким, російським та радянським державознавством, оскільки українські землі протягом віків перебували у складі різних імперій та держав. Не викликає заперечень також твердження, що чужі політичні системи суттєво впливали на формування поглядів і концепцій українських мислителів; по-третє, Україна практично не мала

практики власної державності. Таким чином, за досить короткий термін в Україні вже закладені основи сучасної української політичної науки.

Основні завдання української політології зводяться до наступного: розробка теоретико-методологічних засад української політології; фундаментальне теоретичне обґрунтування сутності й шляхів побудови суверенної, демократичної, правової держави; теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини; вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства; створення об'єктивних політичних портретів українських князів, гетьманів, політичних діячів нової та новітньої доби; формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, партології та ін.); виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

«Ключовим завданням політології, - відзначив сучасний український політолог Фелікс Рудич, - є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян, зокрема – молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна має надзвичайно велике значення. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентаріїв, працівників державного апарату. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій... Ґрунтовно вивчивши основи політології, випускник, зрештою, має відчувати себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії, має вміння професійно оцінювати реалістичність (чи утопічність) здійснюваної політичної модернізації і тим самим стати на шлях творення політичної філософії життя, формування правової свідомості, активної громадянської позиції...».

Політична наука в Україні зробила значний крок вперед з часів свого виникнення. Проте помилковим буде твердження, що вона перебуває на високому рівні, нічим не поступаючись кращим зразкам західної політології. Ще на початку 2000-х років побачили світ праці, в яких українські політологи пропонували різноманітні шляхи вдосконалення навчально-методичного процесу, боротьбу з плагіатом, корупцією. Зокрема, політолог Юрій Мацієвський вважав, що академічна політологія повинна бути критичною, що формує критичне, а відтак відповідальне, але не цинічне ставлення до влади. Дослідник вважав, що такі знання з політології сприятимуть формуванню активного, позбавленого страху і небезпеки маніпулювання громадянського суспільства в Україні. Вчений мріяв про те, що «з початком нового десятиліття українська академічна політологія набуде всіх ознак концептуально багатой, критично налаштованої, емпірично насиченої та насамперед національно вкоріненої дисципліни». Чи все зроблено в цьому ракурсі? На жаль, ні. Актуальність думок, висловлених на початку цього тисячоліття, особливо важливі в сучасних умовах. Революція

гідності, втеча Віктора Януковича, російсько-українська війна, яка триває вже другий рік, висуває цілий ряд нових завдань перед українськими політологами. Як ніколи актуальними стають праці політологів 20-30-х років минулого століття, які об'єктивно давали оцінку російському великодержавному шовінізму. Після російської агресії українці переконалися, що проросійська орієнтація України є далеко не єдиною і головною. В цивілізаційному плані Україна впродовж століть була більш близькою до Західної цивілізації, ніж до євразійської. Як не дивно, але не в 1991 році, а саме сьогодні, завершується процес здобуття нами повної незалежності, не символічної, а фактичної. В цих умовах роль політології зростає, докорінно змінюється. Вони повинні не тільки вчити молоде покоління азам політичної науки, але й проводити велику просвітницьку і державотворчу роботу.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні етапи становлення і розвитку політичної науки ви знаєте?
2. В чому полягали основні ідеї франкфуртської школи політології?
3. В чому полягала історична місія чиказької політичної школи?
4. Що є предметом політології?
5. Які ви знаєте основні напрями політики?
6. В чому полягає взаємозв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою?
7. Які ви знаєте підходи до визначення терміну «політика» в українській і зарубіжній політичній науці?
8. Охарактеризуйте становлення і розвиток української політології.

Рекомендована література

1. Політологія / За редакцією М.М. Вегеша. – 3-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 12 – 25 (1.1. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології (М. Вегеш, Ю. Остапець).
2. Політологія / За науковою редакцією Антоніни Колодій. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – С. 11 – 48 (1.1. Предмет політології) (А. Колодій).
3. Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 282 – 283 (Політика) (Девід Міллер).
4. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор і керівник проекту – А.В. Толстоухов; автор-упорядник – В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2002. – С. 430-431 (Політика).
5. Політологічний словник / За редакцією М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 606 – 607 (Політологія) (М. Головатий).
6. Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., перероб.